

ВДОБРАЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НАРОДІВ У СУЧАСНОМУ ПРАВІ

У статті визначено міжнародний та національний правовий зміст права власності народів. Доведено, що міжнародне право визнає можливість права власності народів як колективного права, однак критеріїв розмежування державної (а також іншої публічної) і народної власності не встановлює. Показано, що це право визнається на рівні національних правових систем у форматі політико-ідеологічних декларацій.

Ключові слова: права народів, право власності, колективні права, державна власність, корінні народи.

Бабін Б. В. Отображение права собственности народов в современном праве.

В статье освещено международное и национальное правовое содержание права собственности народов. Доказано, что международное право признает возможность права собственности народов, как коллективного права, однако критериев разграничения государственной (а также иной публичной) и народной собственности не устанавливает. Показано, что данное право признается на уровне национальных правовых систем в формате политико-идеологических деклараций.

Ключевые слова: права народов, право собственности, коллективные права, государственная собственность, коренные народы.

Babin B. V. Reflection of the Peoples' Ownership Right in the Modern Law.

The article outlines the international and national legal shape of peoples' right of ownership. There is proved that international law recognizes the possibility of peoples' right of ownership as a collective right; however, the state (and other public) ownership and peoples' ownership definition criterias are not set yet. There is showed that this right is adopted on the national legal systems level in formation of politic ideological declarations.

Keywords: peoples' rights, right of ownership, collective rights, public ownership, indigenous peoples.

Дослідження аспектів правосуб'єктності народів стає неможливим без ефективного визначення змісту їх майнових прав, в першу чергу права власності, об'єктів та механізмів реалізації даного права. *Актуальність* відповідної проблематики зумовлена необхідністю створення ефективних механізмів реалізації колективних майнових прав недержавних народів, а також невирішеністю питань розмежування та/або суміщення власності народів і держав. *Метою* статті є визначення правового змісту права власності народів та удосконалення відповідних правових інститутів. *Завданнями* ж статті є критичний і порівняльний аналіз конституційної, договірної, декларативної і прецедентної правової бази, а також доктринальних напрацювань. Слід констатувати, що в досліджених роботах аспекти власності народів здебільшого пов'язувалися із концептом державної власності та національного суверенітету. Сучасні американські вчені Д. Алкала, С. Дж. Анайя, Дж. Гілберт і Е. Хафф [1] висвітлювали проблематику права власності корінних народів, не екстраполюючи відповідний доробок на інші народи.

В. П. Мозолін пропонує встановлення конституційного положення «щодо утворення особливої форми власності, що має ім'я всенародного надбання». До об'єктів такого права народної власності, крім землі та інших природних ресурсів, цей автор пропонує віднести території і місця загального користування громадян, культурні цінності, використання і розвиток яких має здійснюватися за рахунок податкових відрахувань, одержуваних державою. Інтерес викликає пропозиція цього автора про те, що основні функції щодо розпоряджання всенародним надбанням «можуть бути покладені на громадський орган, що обирається населенням країни по регіонах на основі норм представництва, визначених від кількості проживаючих у них громадян» [2, с. 29, 30]. Тим самим робиться не зовсім вдала спроба відійти від монополії держави (публічної влади) на розпоряджання народною власністю, адже зазначені виборні структури неминуче отримують владний зміст та будуть діяти паралельно з державними та муніципальними користувачами публічного майна.

А. В. Зарщіков у рамках аналізу співвідношення понять «народне надбання» та «державна власність» щодо використання земельних ресурсів відстоює можливість визнання за таким

суб'єктом, як народ, статусу суб'єкта права на землю [3, с. 93, 94]. Г.В. Гріцієнко, крім державної, спільної і приватної власності, виділяє таку її форму, як власність малих народів [4, с. 28]. Наведені пропозиції відштовхуються від російської конституційної моделі і свідчать про розуміння недосконалості відповідної форми, що існує в цілому ряді держав.

На думку І.С. Лук'янова, народна власність передбачає реалізацію моделі законного володіння невластника, що в особі держави керує власністю народу, «яка є сумою рівних часток власності, що належать персонально кожному члену суспільства, об'єднаних у рамках єдиного господарства в щось цілісне – усупільнену, чи громадську власність». Оперативне управління такою громадською власністю І.С. Лук'янов вважає за доцільне повністю передати державі [5, с. 193, 194]. З такою пропозицією не можна погодитися хоча б у силу того, що колективне право не можна розглядати як механічну сукупність прав індивідів, а сукупність індивідуальних власників не становить народ як суб'єкт з постійно невизначеною, в силу демографічних, політичних, історичних процесів кількістю учасників.

Висвітлювати конституційно-правовий вимір проблематики права народів на власність варто з використанням порівняльної методології. Це дозволяє отримати вкрай неочікувані результати, адже значна частина конституційних актів (наприклад, Конституція Ісламської Республіки Пакистан 1973 р.) не приділяє уваги питанню статусу публічної власності. У подібних конституціях можуть, як виняток, висвітлюватися аспекти оплатного вилучення власності владою у фізичних осіб для суспільних потреб (наприклад, виключно такі норми містять чинні Конституції Німеччини 1949 р., Конституція Фінляндії 1999 р., Конституція Норвегії та ін.)

У низці інших діючих конституцій проблема публічної власності вирішується шляхом встановлення її виключно державного характеру. Зокрема, державна власність на землю і природні ресурси, без будь-яких умов і обмежень, є передбаченою у ст. 23 Конституції Республіки Кіпр 1960 р., ст. 4 Конституції Словачької Республіки 1992 р., ст. 14 Конституції Азербайджанської Республіки 1995 р., ч. 3 ст. 6. Конституції Республіки Казахстан 1995 р., ст. 11 Базового Статуту (Конституції) Султанату Оман 1996 р., ст. 29 Конституції Катару 2003 р., ст. 37 Конституції Республіки Союзу М'янма 2008 р. та ст. 12 Конституції Королівства Бутан 2008 р. Окремі конституції описують перелік об'єктів такої власності досить детально, наприклад, Політична Конституція США Мексики 1917 р. у ст. 27 або Конституція Федеративної Республіки Бразилія 1988 р. в ст. 20. Деякі держави обмежують перелік об'єктів такої власності; наприклад, Конституція Князівства Ліхтенштейн 1921 р. у ст.ст. 21–22 включає до переліку державної власності тільки води і надра.

Значна кількість національних конституцій, проголошуючи державну власність на природні ресурси, землю та інше, встановлюють обмеження свободи реалізації такої власності, пов'язані з необхідністю дотримання громадського інтересу. Такі норми містять ст. 23 Конституції Об'єднаних Арабських Еміратів 1971 р., ст. 12 Конституції Киргизької Республіки 2010 р., ст. 8 Конституції Республіки Ємен 1991 р., ст. 18 Конституції Республіки Болгарія 1991 р., ст. 13 Конституції Республіки Таджикистан 1994 р., ст.ст. 87, 89 Конституції Республіки Сербія 2006 р. та ін.

Ряд національних конституцій, не встановлюючи державної або народної власності на публічні ресурси і об'єкти, закріплюють за державою окремі майнові права на них. Так, у ст. 43 Конституції Республіки Туреччина 1982 р. йдеться про те, що «узбережжя знаходяться під суверенітетом і в розпорядженні держави». Конституція Республіки Хорватія 1990 р. у ст. 52 говорить про «особливі інтереси» для республіки щодо природних багатств, землі, природних об'єктів, нерухомості і речей, які мають особливе культурне, історичне, економічне та екологічне значення.

У низці конституцій закріплення державної власності на природні ресурси поєднується з нормами, які декларують наявність у цій сфері особливих прав народів (суспільства, населення) країни. Так, у ст. 9 Конституції Республіки Білорусь 1994 р. зазначено, що територія країни є природною умовою існування народу і «основою його добробуту». У ст. 51 Конституції Королівства Камбоджа 1993 р. говориться, що камбоджійський народ є господарем своєї країни, а ст. 143 Конституції Китайської Республіки (Тайвань) 1947 р. каже про те, що земля в межах Китайської Республіки належить усім її громадянам. Конституція Італійської Республіки 1947 р. у ст. 9 згадує категорію історичної та художньої спадщини нації, але спеціальної форми суспільної власності для неї не виділяє.

У Конституції Народної Демократичної Республіки Корея 1972 р. у чинній редакції зроблена спроба змішування інститутів народної та державної власності; так, у ст. 21 цього акта йдеться про

те, що «державна власність є власністю всього народу». Подібну модель пропонує і Конституція Китайської Народної Республіки 1982 р. у ст.ст. 6, 7, 9. Конституція Республіки Куба 1976 р. у ст.ст. 14–17 аналогічно зрівнює у статусі «власність всього народу» і «соціалістичну державну власність». Таке суміщення категорій характерне не тільки для соціалістичних країн. Аналогічну модель містить і Конституція Князівства Монако 1962 р., у ст. 33 якої встановлюється інститут майна публічного надбання, однак при цьому в ст. 36 йдеться про те, що вільне і безхазяйне майно є приватним надбанням держави. У свою чергу Конституція Ісламської Республіки Іран 1979 р. у ст. 45 говорить про відання (але не про власність) держави над об'єктами громадського надбання.

Подібне співвіднесення національного багатства (національної спадщини, спадщини нації, надбання народу) і прав держави на його використання та охорону можна також зустріти в ст. 9 Конституції Республіки Мальта 1964 р., у ст. 46 Іспанської Конституції 1978 р., у ст. «О» Основного Закону (Конституції) Угорщини 2011 р. Аналогічний дуалізм міститься і в ст. 6 Конституції Монголії 1992 р. згідно з якою земля, її надра і багатства природи Монголії належать тільки народу і знаходяться під захистом держави. Одночасно стверджується, що вся земля, не передана в приватну власність громадян Монголії, надра землі, їх багатства, ліси, води, тваринний і рослинний світ є державною власністю. Додатково в ч. 5 ст. 5 цієї конституції говориться про те, що «худоба є національним надбанням і охороняється державою».

Спроби поєднати інститути народної і державної власності в конституціях можуть бути і більш витонченими. Так, у ст. 13 Конституції Народної Республіки Бангладеш 2004 р. йдеться про те, що «народ розпоряджається або контролює інструменти і засоби виробництва і реалізації власності», а «державна власність – це власність, якою розпоряджається держава від імені всього народу». У той же час Політична Конституція Перу 1993 р. у ст. 21 та 66 запроваджує інститут «спадщини нації», гарантуючи державі суверенітет у його використанні і встановлюючи інститут державної власності [9].

Існує ряд конституцій, в яких згадки про державну власність не міститься, при цьому за публічною владою резервуються права контролю та управління в цій сфері, а титул власника залишається невизначеним. У рамках такої моделі ст. 15 Конституції Народної Демократичної Республіки Лаос 1991 р. говорить про землю, «що знаходиться у віданні національного співтовариства»; Конституція Соціалістичної Республіки В'єтнам 1992 р. в ст. 11 запроваджує інститут суспільної власності, а в ст. 15 – загальнонародної власності, не називаючи її державною. Такий конструкт можна зустріти і в Перехідній Конституції Непалу 2007 р., яка в ст. 35 згадує про інтереси народу в сфері природних ресурсів та спадщини країни. Конституція ж Японії 1947 р. у ст.ст. 12 і 29 застосовує категорію суспільного добробуту, якій, зокрема, не має суперечити право власності. Конституція Республіки Філіппіни 1987 р. у ст. 19 закріплює право народу ефективно контролювати національну економіку, а в ст. 9 запроваджує категорію громадського користування.

Ряд сучасних конституцій, не закріплюючи за жодним з суб'єктів прав публічної власності, вказують на особливий статус такої власності. Зокрема, ст. 5 Конституції Республіки Естонія 1992 р. закріплює за корисними копалинами і природними ресурсами статус національного багатства, ст. 17 Конституції Держави Кувейт 1962 р. вказує на непорушність суспільної власності, у ст. 70 Конституції Словенії 1991 р. йдеться про користування публічним надбанням. У ст. 9 Конституції Російської Федерації 1993 р. вказується на те, що земля та інші природні ресурси є основою життя і діяльності народів, що проживають на відповідній території, але при цьому відзначається можливість їх перебування в «приватній, державній, муніципальній та інших формах власності».

Пряме визнання власності народу на ряд публічних ресурсів міститься лише в деяких конституціях. Найбільш рельєфно таке бачення права публічної власності відображено в ст. 13 Конституції України 1996 р., згідно з якою земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. У цій статті конституції спеціально вказується, то «від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування», але не повною мірою, а «в межах, визначених цією Конституцією» [7].

Наведений аналіз свідчить, що питання державного чи народного характеру публічної власності не має якогось стандарту вирішення на конституційному рівні. Окрім низки наведених соціалістичних конституцій, обраний національний варіант моделі вирішення такої ситуації складно ув'язати і з формою держави, і з економічним режимом відповідної країни. Тому можна

стверджувати, що зазначені конституційні норми несуть передовсім політико-ідеологічний зміст та встановлювалися їхніми авторами у декларативних, а не практичних цілях. До того ж, аналіз національного цивільного законодавства дозволяє говорити про те, що, навіть будучи закріпленим на конституційному рівні, інститут власності народів не знаходить відображення у законодавчій базі.

У сьогоденні ж міжнародному праві, що носить характер міждержавного, традиційно права народів також розуміються як права відповідних держав, що виступають від їх імені. Норми конвенцій, які встановлюють режими публічної власності, трактують її як державну власність або як власність усього людства, говорячи нам про суверенітет держав, їх права користування і розпорядження, прямо не встановлюючи власність держав на деякі громадські ресурси.

Загальна гуманізація міжнародного права в ХХ ст. призвела до закріплення в ньому можливості певної колективної власності, за статусом відмінної від державної. Так, у ч. 2 ст. 11 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. говориться про те, що всі народи для досягнення своїх цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що випливають з міжнародного економічного співробітництва, заснованого на принципі взаємної вигоди, та з міжнародного права; при цьому спеціально підкреслювалося, що «жоден народ ні в якому разі не може бути позбавлений належних йому засобів існування» [8].

Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16 листопада 1972 р. в своїй преамбулі встановлює, що «пошкодження чи зникнення будь-яких зразків культурної цінності чи природного середовища є згубним збідненням надбання всіх народів світу» і нагадує про «ту важливість, яку становить для усіх народів світу збереження унікальних і незамінних цінностей, незалежно від того, якому народу вони належать»; що можна трактувати як ясне визнання прав народів на культурні цінності та природне середовище.

Водночас ст. 3 цієї конвенції покладає визначення і розмежування таких «різних цінностей» на відповідні держави, проте конкретний майновий режим таких цінностей не встановлює [9]. У свою чергу в преамбулі Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення, від 3 березня 1973 р. визнається, що «народи і держави є ї повинні бути найкращими оберегами їхньої власної дикої фауни і флори» [10]; це свідчить про виділення народу в окремий суб'єкт майнових відносин у зазначеній сфері, хоч і нарівні з державою.

Слід особливо виділити Африканську хартію прав людини і народів від 26 червня 1981 р., яка в ч.ч. 1–3 ст. 21 говорить про те, що всі народи мають вільно розпоряджатися своїм національним багатством і природними ресурсами, з використанням цього права виключно в інтересах народу і неможливістю його позбавлення. При цьому підкреслюється, що «у разі грабежу свого надбання» знедолені народи мають право на його законне повернення, а також на відповідну компенсацію. Втім, при цьому обумовлюється, що вільне розпорядження національним багатством і природними ресурсами здійснюється без шкоди для зобов'язання розвитку міжнародного економічного співробітництва, заснованого на взаємній повазі, справедливому обміні і принципах міжнародного права.

Ці норми хартії закріплені одночасно з ч.ч. 4–5 її ст. 21, які надають таке ж право вільно розпоряджатися своїм національним багатством і природними ресурсами державам, надаючи останнім право «ліквідувати всі форми іноземної економічної експлуатації, особливо ті, які практикуються міжнародними монополіями, з тим, щоб використовувати свої природні ресурси повністю на благо своїх народів» [11]. Таким чином, у цій Хартії африканські держави, формально визнаючи майнові права своїх народів, проголосили себе єдиним суб'єктом реалізації даних прав.

Найбільш істотну увагу міжнародне право приділяє проблемам власності корінних народів. Конвенція про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах (Конвенція МОП № 169) від 27 червня 1989 р., згадуючи в ч. 2 ст. 2 про економічні права корінних народів, у ч. 1 ст. 7 говорить про право таких народів вирішувати питання вибору власних пріоритетів для процесу розвитку в тій мірі, в якій воно зачіпає, серед іншого, землі, які вони займають або використовують. У ст. 13 цього договірного акта вказується особлива важливість зв'язку відповідних народів з такими землями або територіями для їх культури і духовних цінностей «і особливо важливість колективних аспектів цього зв'язку».

Одночасно у ст. 15 Конвенції № 169 говориться про власність корінних народів на природні ресурси земель їх проживання; однак при цьому визнається можливість «збереження за

державою» ресурсів цих земель, зокрема мінеральних. При цьому відшкодування корінним народам за експлуатацію таких ресурсів має проводитись не у формі компенсації їх вартості, а як покриття шкоди інтересам корінних народів, в першу чергу щодо користування їхніми землями. Також ст. 16 зазначеної конвенції встановлює обмеження можливості примусового переселення корінних народів з їхніх земель і необхідність матеріальної компенсації народам при такому переселенні [12]. Ця конвенція передбачила відповідні права для корінних народів, що здійснюють традиційний спосіб життя, при цьому характерна наявність в даному документі патерналістського підходу і обмеження у ньому можливостей корінних народів самостійно розпоряджатися своїми майновими правами.

Дещо інший, поглиблений підхід до такої проблеми міститься в Декларації ООН про права корінних народів від 13 вересня 2007 р. Цей документ поширюється як на народи, розглянуті у Конвенції № 169, так і на будь-які інші корінні народи світу; при цьому в преамбулі декларації йдеться про корінні народи як про жертви історичних несправедливостей – як політичних (колонізації), так і економічних (позбавлення їх власних земель, територій і ресурсів). У преамбулі декларації також йдеться про невід’ємні права корінних народів, заснованих, серед іншого, на їх економічних структурах, при цьому особливо згадуються їх права на свої землі, території та ресурси, із зазначенням необхідності здійснення корінними народами контролю за подіями, що зачіпають їх та ці землі, території та ресурси, як з метою збереження і зміцнення своїх інститутів, культури і традицій, так і для свого розвитку.

Механізми закріплення за корінними народами майнових прав на землі їх проживання і користування, передбачені декларацією 2007 р., в цілому подібні до встановлених у Конвенції № 169, однак при цьому розширюється як суб’єкт таких прав (усі корінні народи, а не тільки з традиційним способом життя), так і їхні об’єкти. Зокрема, ст. 25 декларації згадує про традиційні, іншим чином зайняті і використовувані корінними народами землі, території, води, морські прибережні води та інші ресурси. У ст. 26 цього акта ретельніше, ніж у Конвенції № 169, встановлені відповідні майнові права; зокрема, вказується, що корінні народи мають право мати у власності, використовувати, освоювати або контролювати землі, території та ресурси, якими вони володіють в силу традиційного володіння або іншого традиційного заняття або використання, а також ті, які вони придбали іншим чином, згадуючи також про наявність у корінних народів власних «систем землеволодіння». У ст. 27 декларації вказується на спільний «справедливий, незалежний, неупереджений, відкритий і транспарентний» процес за участю держав і корінних народів щодо визнання та юридичного підтвердження прав корінних народів стосовно їхніх земель, територій та ресурсів [13].

Зазначені норми конвенційного й рекомендаційного міжнародного права знаходять своє відображення у правозастосовній практиці. Так, Є. Г. Савельєва вказує на значущу кількість рішень міжнародних регіональних органів (у першу чергу Американського суду з прав людини, АСПЛ) із захисту прав корінних народів на належні їм землі та ресурси, що знаходяться на таких землях [14, с. 105]. Дійсно, дані, наведені Д. Алкалою, дозволяють з цим погодитися. Зокрема, цей американський автор аналізує наслідки рішення АСПЛ у справах Евас Тінгіс (Awás Tingis) проти Нікарагуа 2001 р., Спільноти Моївана (Moiwana) проти Суринаму 2005 р., Корінної спільноти Як’е Акса (Yaké Axa) проти Парагваю 2005 р. і народу Сарамака (Saramaka) проти Суринаму 2007 р. [1].

Можна провести паралель між рішеннями АСПЛ і попередньою національною судовою практикою щодо земель корінних народів. Дж. Гілберт з цього питання стверджує, що в рамках системи загального права право корінних народів на землю неодноразово знаходило визнання в контексті історичного заняття земель і наявності традиційного землекористування. При цьому Дж. Гілберт доводить, що доктрина загального права є порівнянною з вимогами міжнародного права стосовно обліку історичних аргументів і фокусується саме на питаннях міжнародних правовідносин у аспекті застосування давності [15, р. 585–587].

Наведений аналіз доводить, що питання державного чи народного характеру публічної власності не має загальновизнаного міжнародно-правового чи конституційного стандарту вирішення. Можна стверджувати, що міжнародне право визнає можливість права власності народів, як колективного права, що має і публічні, і приватноправові механізми реалізації, однак критеріїв розмежування державної, іншої публічної і народної власності не встановлює. Розуміння порушення природних прав народів у випадку нормативного одержавлення всіх публічних ресурсів призводить до пошуку правотворцем компромісних форм, ефективність яких не підтверджено практикою. Найбільш гостро проблема права народу на власність знаходить прояв у

ситуації з недержавними народами, які прагнуть реалізувати свої колективні права в державах сучасності. Водночас для державних народів проблема може полягати у розмежуванні суто державних та народних майнових прав та обов'язків, у тому числі міжнародних.

Пошук моделі реалізації права власності народів дозволяє висунути такі пропозиції. Власність народу повинна поширюватися на всі публічні ресурси, що не мають індивідуально встановленого власника або вигодонабувача і становлять значення для реалізації інших колективних прав народів (права на розвиток, на безпечне довкілля, на мир, на самовизначення, на самоусвідомлення тощо). До таких ресурсів слід віднести атмосферне повітря і не задіяні в господарських цілях частини природних екологічних систем, включаючи морські простори. Крім того, право власності народу має поширюватися на об'єкти культурного та історичного надбання конкретного народу, що мають значення для реалізації зазначених вище прав.

Реалізація права народу на володіння, користування і розпорядження такою власністю повинна здійснюватися ним безпосередньо; публічні влади правомочні лише створювати механізми такої реалізації (референдуми, громадські слухання тощо), не стаючи вигодонабувачами. Така модель не заперечує наявності державної, регіональної, муніципальної власності на окремі природні ресурси (наприклад, земельні ділянки або окремі акваторії), але таке право не повинно підміняти право власності народу і має бути чітко нормативно відмежованим від нього по об'єктах. До власності народу не відноситься майно, необхідне для здійснення публічної влади, зокрема, майно держави за кордоном, публічні фінансові фонди тощо. Публічна влада не може звертати власність народу в державну, муніципальну або приватну без належного волевиявлення народу та надання ефективних компенсацій; народ не поділяє своєю власністю ризики приватного господарювання і владної діяльності, у тому числі зовнішню заборгованість держави.

Зазначена модель поширюється як на державні народи, так і на народи, що живуть у багатонаціональних державах, зокрема, на корінні народи, а також на народи, що борються за своє самовизначення. Власність державотворчого та інших народів, що проживають в даній державі, повинна бути справедливо розмежованою. Пошук механізмів імплементації даної моделі в міжнародну правову реальність та сучасні конституційні моделі унітарних, федеральних та багатонаціональних держав має стати предметом спеціалізованих наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Alcala D. Indigenous Peoples Right to Property in International Law: A Look at Saramaka People v. Suriname, The Inter-American Court of Human Rights [Електронний ресурс] / Diego Alcala. – Режим доступу : http://works.bepress.com/diego_alcala/1.
2. Мозолин В. П. Модернизация права собственности в экономическом измерении / В. П. Мозолин // Журнал российского права. – 2011. – № 1. – С. 26а–30.
3. Зарщиков А. В. Соотношение понятий «народное достояние» и «государственная собственность» на землю в Российской Федерации / А. В. Зарщиков // Бизнес в законе. – 2012. – № 4. – С. 93–95.
4. Грициенко Г. В. К вопросу о совершенствовании государственного управления природными ресурсами / Г. В. Грициенко // Социально-экономические явления и процессы. – 2008. – № 3. – С. 25–28.
5. Лукьянов И. С. О Справедливом государственном устройстве / И. С. Лукьянов // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 2011. – № 3. – С. 190–194.
6. Конституции государств (стран) мира : Интернет-библиотека конституций Романа Пашкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru>.
7. Конституція України від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96>.
8. Международный пакт о гражданских и политических правах ; Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах от 16 декабря 1966 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml.
9. Конвенция об охране всемирного культурного и природного наследия от 16 ноября 1972 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/heritage.shtml.
10. Конвенция о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой исчезновения от 3 марта 1973 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cites.shtml.

11. Африканская хартия прав человека и народов от 26 июня 1981 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/instree/Rz1afchar.html>.
12. Конвенция о коренных народах и народах, ведущих племенной образ жизни в независимых странах [№ 169] от 27 июня 1989 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/iol169.shtml.
13. Декларация ООН о правах коренных народов : принята резолюцией 61/295 Генеральной Ассамблеи ООН от 13 сентября 2007 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/indigenous_rights.shtml.
14. Савельева Е. Г. Защита права собственности: Американская конвенция о правах человека и Африканская хартия прав человека и народов / Е. Г. Савельева // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: Право. – 2013. – Т. 9. – № 1. – С. 103–108.
15. Gilbert J. Historical Indigenous Peoples' Land Claims: a Comparative and International Approach to the Common Law Doctrine on Indigenous Title / Jeremie Gilbert // International and Comparative Law Quarterly. – 2007. – July. – Vol. 56. – Iss. 3. – P. 583–611.

** Бабін Борис Володимирович – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри адміністративного та кримінального права Одеської національної морської академії.*